

Proměnné hvězdy

Přednášející: prof. RNDr. Zdeněk Mikulášek, CSc.
doc. RNDr. Miloslav Zejda, Ph.D.

Která hvězda je proměnná?

každá!

záleží jen na časové škále citlivosti detekce změn

pro nás - hvězdy se změnou alespoň 0.001 mag

na časové škále od ms po desítky let až stovky let => některé jen jedna změna, ale výrazná (supernovy), některé se mění častěji a (ne)pravidelně

Význam výzkumu proměnných hvězd

- Snazší získávání informací ze světa hvězd
- Parametry hvězd – ověřování modelů hvězdné stavby a hvězdného vývoje, parametry mateřských hvězd planetárních soustav
- Vzdálenosti ve vesmíru - kosmologie

Nejstarší pozorování proměnných hvězd

- ❖ nesystematická, vzácná
- ❖ změna hvězd v rozporu s učením Aristotela => zařazeno - meteorologické jevy
- ❖ změna tak veliká, že nešla přehlédnout => výbuchy (super)nov

Rok	Typ	Souřadnice		Dnešní označení	Maximální hv. vel. [mag]	Doba pozorování pouhýma očima	Pozorovatel(é)
		α [h m]	δ [°]				
-134	?	5 54	-13		?	?	Hiparchos, Čínané
185	SN	14 12	-60		-8	7.12.185-červenec 186	
369	?	0±	+60±		?	6 měsíců	
386	SN	18 30	-25		+1	3 měsíce	
393	SN	16 48	-38		-1	8 měsíců	
1006	SN	15 13	-45		-8 až -10	28.4.1006 -13.8.1006	arab., jap., čín., jihoevr. poz.
1054	SN	5 30	+22	CM Tau	-4 až -5	4.7.1054 -17.4.1056	Jang Wej-Te aj.
1181	SN	2 05	+64.8		-1	červenec 1181 -?	
1203	N	16 48	-38		-2		
1230	N	16 20	+20			říjen 1230 - březen 1231	S. Fujivara aj.
1430	N	7 24	+7			1 měsíc	
1572	SN	0 19	+64	B Cas	-4	6.11.1572-únor 1574	Schüller, Brahe, Hájek aj.
1600	N?	20 12	+38	P Cyg	+3	8.8.1600-1626?	Blaeu, Kepler(?)
1604	SN	17 25	-21	V843 Oph	-2,5	9.10.1604-podzim 1605	Kepler, Fabricius, Brunowski
1667	N	6	+20	V529 Ori			
1670	N	19 42	+28		+2,7	20.6.1670-?	Anthelme, Picard

- ❖ 1. vědecké pozorování – Brahe, Hájek SN1572 – 1. světelná křivka a určení vzdálenosti => popření Aristotela!

Periodická prvotina

srpen 1596 – **David Fabricius** – objev proměnnosti omikron Ceti,
nové pozorování 1609

1638 – 1. případ systematického sledování hvězdy; **Jan Fokkens (Johann Phocylides) Holwarda** studoval Miru systematicky po celý rok, odhadl periodu na 11 měsíců

1639 a 1642 – **J. Hevelius** pozorování, označení Mira = podivuhodná

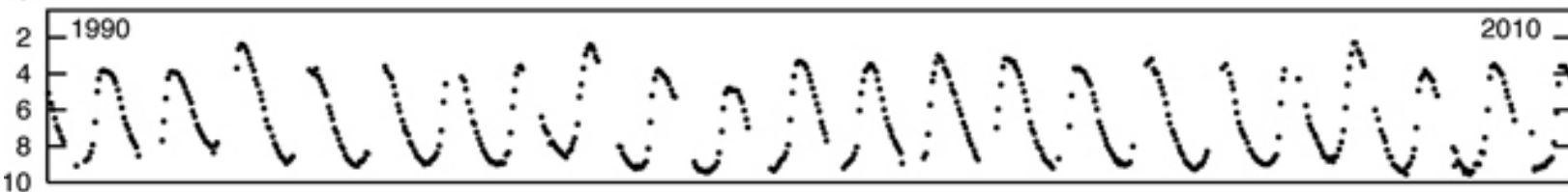

1667 – **I. Boulliau** - první určení periody světelných změn Miry 333 d
(dnes 332 d)

1667-9? – **G. Montanari** - objev proměnnosti Algolu
(Algol už v egyptském Káhirském kalendáři 1244 – 1163 př.n.l.)

1715 - **E. Halley** - SN 1572, SN 1604, o Ceti, P Cyg (N1600), Nova 1670 Vul,
 χ Cyg – jen nejnápadnější prom. hvězdy, nikoli všechny tehdy známé

Začátky systematického studia proměnných hvězd

do konce 18. st. další objevené proměnné hvězdy

o Ceti	1596	Mira	372	M5e-M9e	Fabrizius
β Persei	1667	EA	2.87	B8V	Montanari
χ Cygni	1686	M	408	S6.2e-S10.4e	Kirch
R Hydrae	1704	M	384	M6e-M9e	Maraldi
R Leonis	1782	M	310	M6e-M9.5IIIe	Koch
β Lyrae	1784	EB	12.9	B8II-IIIep	Goodricke
η Aquilae	1784	δ Cep	7.18	F6Ib	Pigott
δ Cephei	1784	δ Cep	5.37	F5-G1Ib	Goodricke
R CrB	1795	RCB	—	G0Iep	Pigott
α Herculis	1795	SRc	—	M5Ib-II	W. Herschel
R Scuti	1795	RVa	147	G0Iae-K2pIbe	Pigott

až E. Pigott, J. Goodricke systematické pozorování (80. léta 18. st.)

- 1782-3 Goodricke znovuobjevil proměnnost Algolu a správně ji interpretoval jako důsledek zakrývání dvojice hvězd
- 1786 Pigott – 1. katalog prom. hvězd (tucet kousků)

1844 **F. Argelander** – výzva k pozorování proměnných hvězd

- jednoduchá metoda pro vizuální pozorování
- katalog proměnných hvězd (44 položek)
- označování proměnných hvězd

1880 - **E. Pickering** – zhruba 100 proměnných hvězd => pokus o základní klasifikaci

- z modelu dvojhvězdy a zákrytů vypočtena světelná křivka
=> teorie dvojhvězdné povahy Algolu

1890 **H. Vogel** – měření radiálních rychlostí Algolu, potvrzení dvojhvězdy;
- spolu s Scheinerem první určení hmotnosti a rozměru hvězdy (mimo Slunce)

1914 – **H. Shapley** – vysvětlení proměnnosti cefeid pulsacemi

1917, 1918 - **A. Eddington** – teorie hvězdných pulsací

Metody výzkumu proměnných hvězd v 19. a 20. století

➤ Fotometrie

- ❑ Vizuální fotometrie
- ❑ Nevizuální fotometrie
  - fotografická,
  - fotoelektrická,
  - „křemíková“

➤ Spektroskopie

➤ Interferometrie

➤ Detekce gravitačních vln

Observatoře

- ✓ pozemské - profesionální & amatérské
- ✓ družicové

Vizuální fotometrie

fotometrie prováděná prostým okem

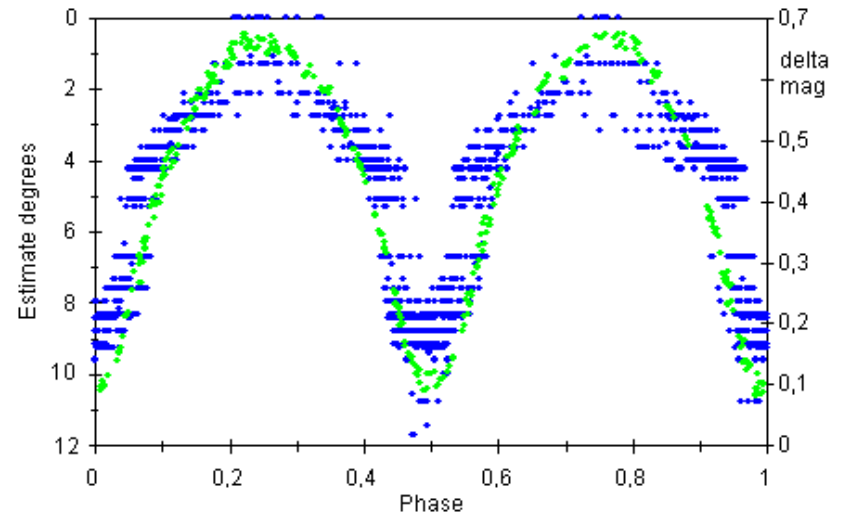
oko – limit – 6-7 mag,

přesnost zpravidla 0,1 mag; výjimečně až 0,02 mag (Otero, Hornoch, Dubovský)

Metody:

- Argelanderova metoda (1844)
- Nijlandova – Blažkova
- Pogsonova
- Pickeringova

• visual estimates (1995) • photoelectric data (1958-59)

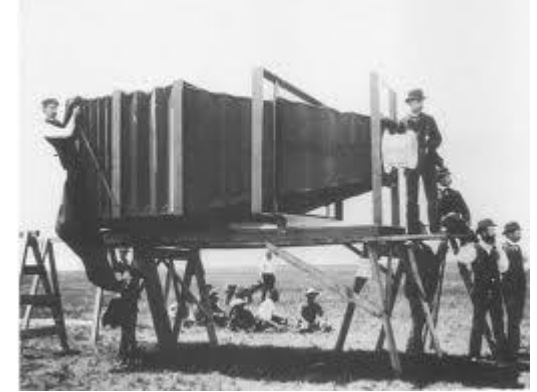
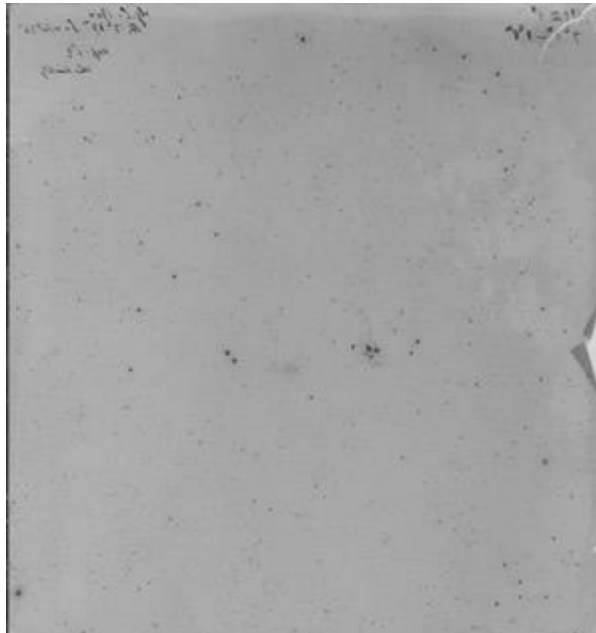

Fotografická fotometrie

1881 Draper – 14.7 mag – poprvé lepší dosah se stejným dalekohledem než při vizuálním pozorování

výhody:

- objektivní metoda studia proměnných hvězd
- možnost přehlídek => rozsáhlé skleněné archívy
- možnost opakovaně proměřit hvězdy na snímku

Fotoelektrická fotometrie

1892 – W. Monck - 1. elektrická detekce světla hvězdy
(fotonka zkonstruovaná G. Minchinem)

1907 – J. Stebbins - seleniový odporový fotočlánek

průkopníci fotoelektrické fotometrie:

P. Guthnick a R. Prager (Berlín) a J. Stebbins a jeho kolegové (USA)

30.léta 20.st. – objev fotonásobiče V. K. Zworykina x L. A. Kubetsky

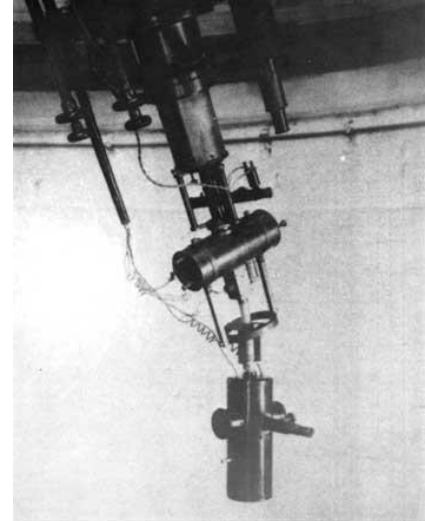
1946 Kron, počátek 50. let 20. st. - Johnson & Morgan *UBV*

Výhody:

- fotonásobiče nejcitlivějším přístrojem na detekci světla
- detekce jednotlivých fotonů
- velký dynamický rozsah
- linearita
- rychlost

Nevýhody - neopakovatelnost měření, náročnější zpracování

Současnost - jen na několika observatořích na světě

„Křemíková“ fotometrie – CCD, CMOS

1969 – 1. prvek CCD (Charged Coupled Device) W. Boyle a G. E. Smith

1970 – 1. CCD kamera

1974 – 1. komerční CCD zobrazovací prvky Fairchild Electronics (100x100 px)

(schopnost přenosu náboje tehdy $<0,5\%$ => o trochu méně než dobrá fotografická deska).

1979 – 1. použití v astronomii a počátek nového věku v pozorovací technice (Kitt Peak National Observatory, čip RCA 320x512)

Výhody:

- vysoká kvantová účinnost (dnes i 90 %) => pozorování slabších objektů
- lepší linearita oproti fotografii
- možnost počítačového zpracování, zpracování všech hvězd na snímku současně, opakované zpracování
- dostupnost i pro amatéry, využití moderních fotoaparátů

Nevýhody:

- potíže s pozorováním jasných hvězd, srovnávací a kontrolní hvězdy
- běžně přesnost 0,01 mag, ale lze až 0.001 mag
- časové rozlišení 0.1 s (levné komerční kamery)
- malý dynamický rozsah

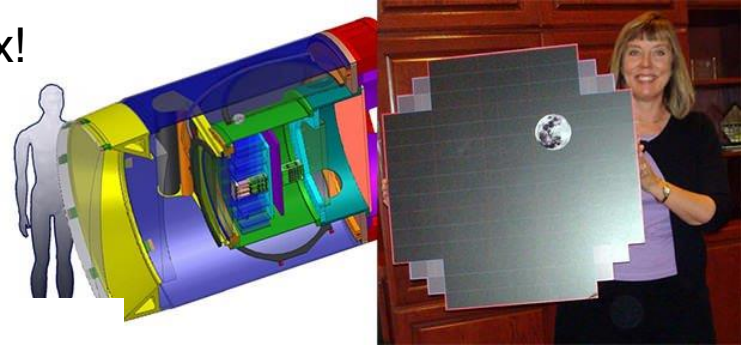
Současnost daná CCD&CMOS

CCD kamery - masově rozšířeny i mezi amatéry => vzrostl počet fotometrických dalekohledů => nárůst objemu dat pro individuální objekty, nárůst počtu proměnných hvězd

DSLR (Digital Single Lens Reflex) kamery – digitální zrcadlovky i kamery mobilních telefonů umožňují fotometrii

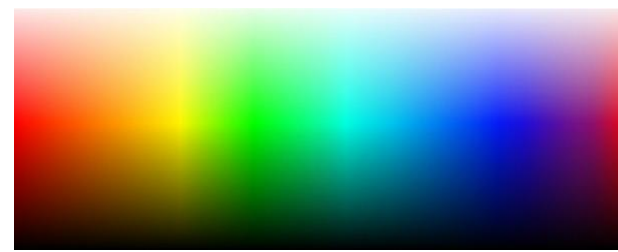
přehlídkové projekty - ASAS, OGLE, MACHO, ROTSE, NSVS, SuperWASP, APASS, SDSS, Catalina, 2MASS, LINEAR, TASS, Stardial, HAT, ...

nové – LSST, Pan-STARRS – čipy přes řádově Gpx!

Spektroskopie

1802 W. H. Wollaston - temné čáry ve slunečním spektru

1818 J. Fraunhofer - 576 temných čar ve slunečním spektru, nejvýraznější A až K.

1832 D. Brewster - chladný plyn vytváří temné čáry ve spojitém spektru

1847 J. W. Draper - horká pevná látka emituje spojitě spektrum zatímco horký plyn čárové spektrum

1859 G. R. Kirchhoff a R. Bunsen - každý chemický prvek nebo sloučenina má charakteristické spektrum čar, které mají stejnou vlnovou délku v emisním i absorpčním spektru. => možnost studovat složení alespoň povrchových vrstev hvězd na dálku rozborem jejich světla.

1872 H. Draper - 1. fotografický záznam spektra, tzv. spektrogram hvězdy (Vegy)

* * *

1842 Ch. Doppler – prezentace D. jevu (1868 W. Huggins – pozorovací důkaz)

1888-90 H. C. Vogel – 1. měření a sestavení křivky rad. rychlostí pro dvojhvězdu

* * *

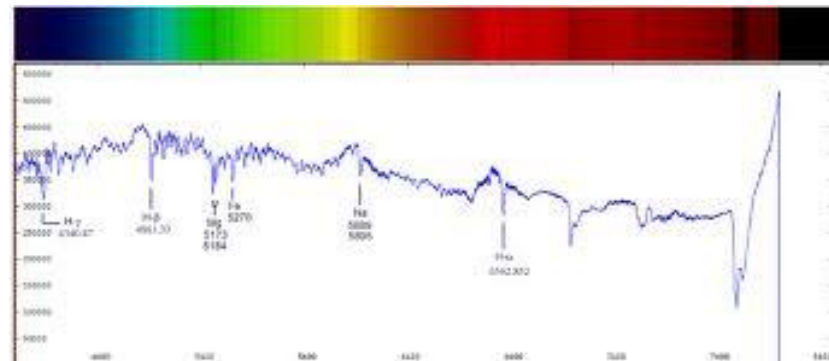
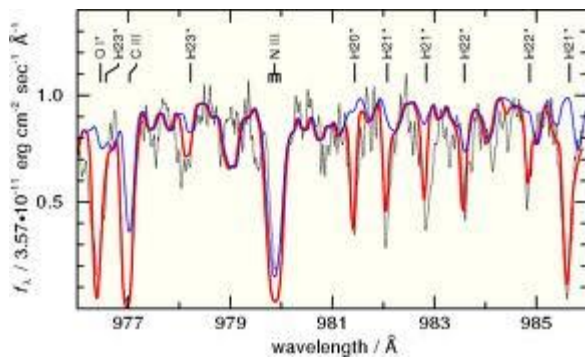
1867 – A. Secchi – 1. klasifikace spekter 316 hvězd,

přelom 19. a 20. st. – E. Pickering a zejména A Cannonová klasifikace hvězdných spekter; HD katalog (téměř 230 tisíc hvězd)

Využití spektroskopie

studium změn ve spektrech hvězd:

- radiálních rychlosti, detekce složek vícenásobných soustav
- změny v profilech některých spektrálních čar (nejčastěji $H\alpha$)
- změny ekvivalentní šířky čar některých prvků (u magnetických chemicky pekuliárních hvězd)
- změna rozšíření způsobené magnetickým polem

Interferometrie

1946 - představena astronomická interferometrie

Astronomické interferometry – optické, IR, submm, radiové

rádiové = soustavy klasických parabolických antén, jednorozměrných antén nesměrových dipólů (Tony Hewish's Pulsar Array).

antény jsou spojeny, signály se skládají, interferují tak, že vlny o stejné fázi se posilují a vlny o fázi opačné se ruší => cílem zvýšit úhlové rozlišení, rozlišovací schopnost jako u jediné antény s průměrem shodným se vzdáleností dílčích antén.

od 70. let – propojeny radioteleskopy na Zemi i ve vesmíru Very Large Array (Nové Mexiko, USA), Very Long Base Interferometry - VLBI).

Square Kilometre Array (SKA) - JAR, Austrálie

Event Horizon Telescope (EHT)

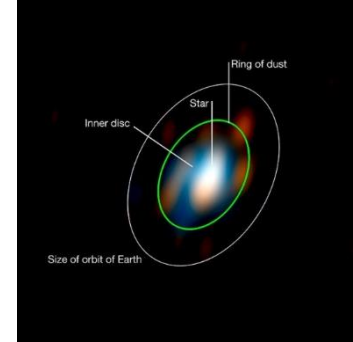
optické

VLTI (ESO, Chile) – 4x 8.2m a 4x1.8m dalekohledy,

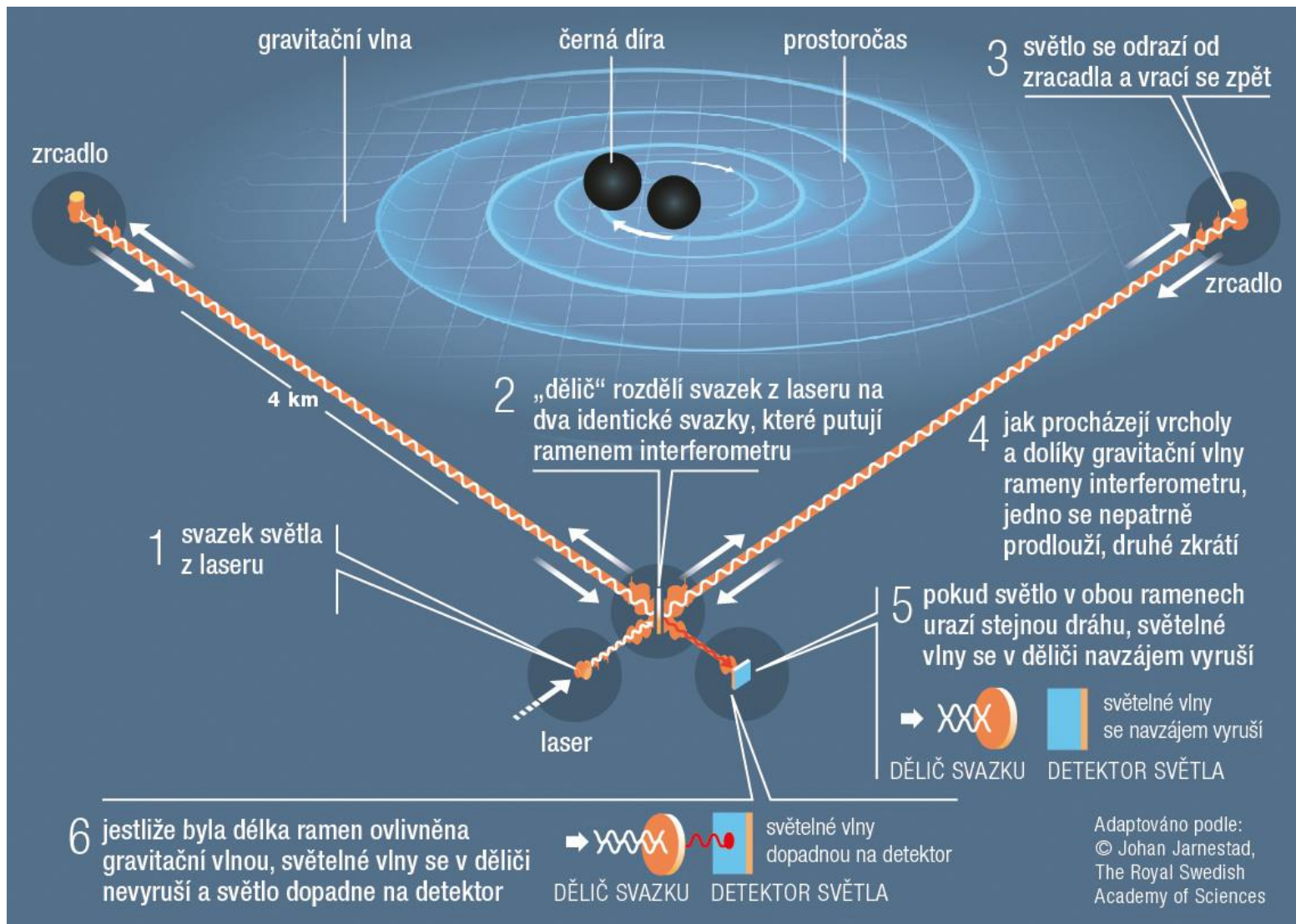
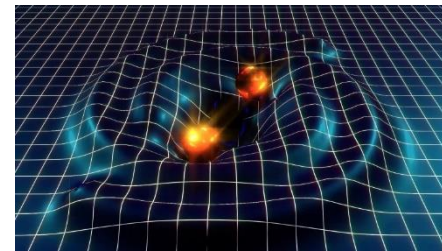
NPOI (Navy Precision Optical Interferometer, USA) – nejdelší základna na světě (větve tvaru Y o délce 250 m)

CHARA – 6x1m, vzdálenost až 330 m, Mt. Wilson, USA

submilimetrové – ALMA (Atacama Large Millimeter/sub-millimeter Array, Chile) - 66x 12m a 7m radioteleskopů; účast i České republiky

Gravitační vlny

Proměnné hvězdy v 21.století

Základní katalog proměnných hvězd (**GCVS** - General Catalogue of Variable Stars)

původně Německo, od r. 1948 v Moskvě – ved. N. Samus

poslední 5. vydání katalogu 53 627 objektů (stav k 5.12.2018) – nyní přidávány jen individuálně objevené proměnné hvězdy

2 katalogy hvězd podezřelých z proměnnosti – NSV (New catalogue of suspected variable stars) + suppl. - celkem 26 017 objektů (2011)

VSX (Variable Star Index) – server Americké asociace pozorovatelů proměnných hvězd AAVSO (<http://www.aavso.org/vsx>)

k 19. 9. 2017 465 093 prom. hvězd,

k 24. 9. 2019 1 390 742

k 26. 9. 2021 2 115 130 proměnných hvězd

=> nejkompletnější katalog současnosti

Klasifikace proměnných hvězd, příčiny a mechanismy proměnnosti

Klasifikace – zejména podle světelné křivky

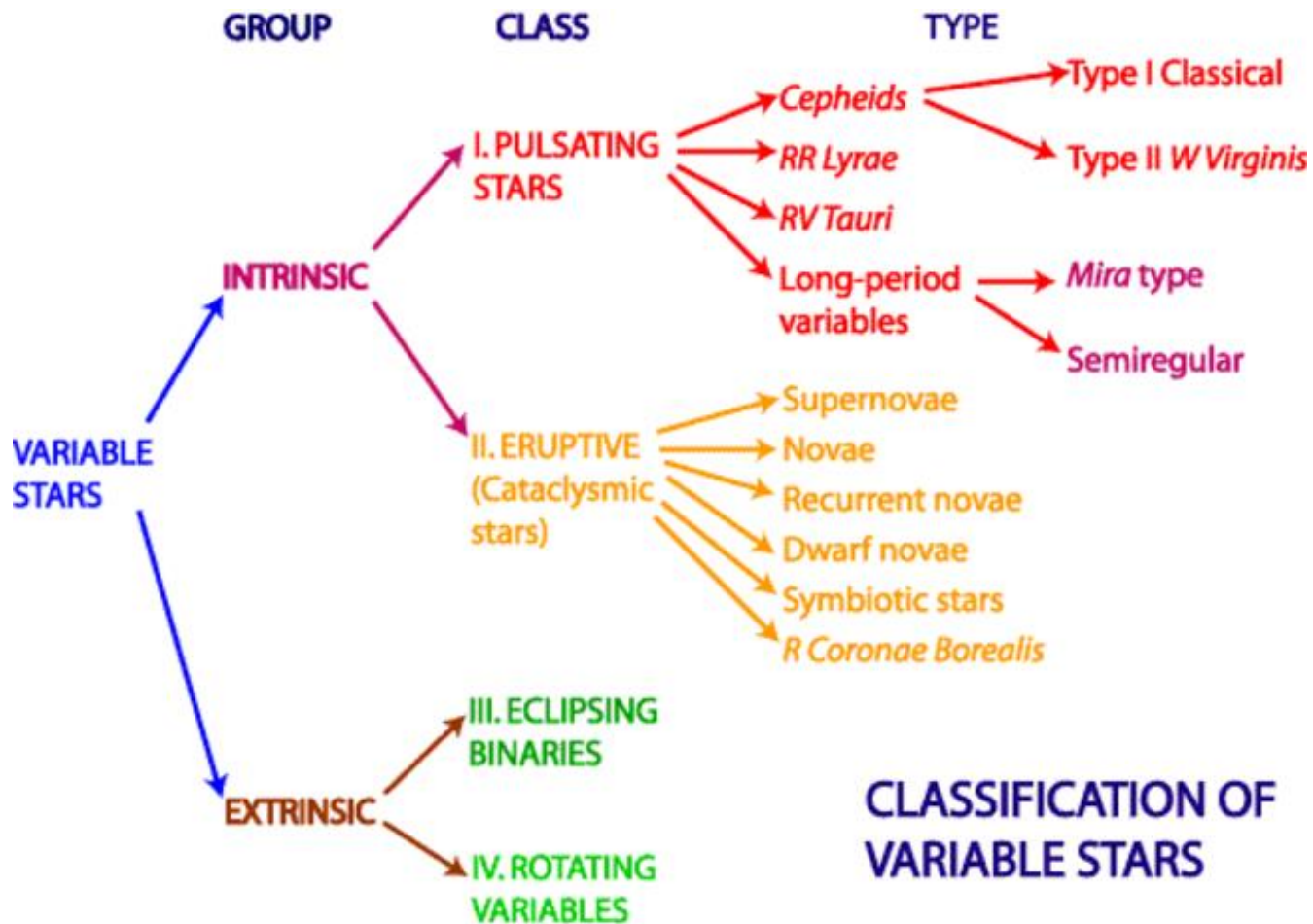
Označení typu - podle charakteristického znaku nebo typického představitele

Dělení proměnných hvězd podle mechanismu proměnnosti:

- ❖ **geometrické** (anglicky *extrinsic*) - světelný tok z hvězdy nebo hvězdné soustavy se nemění, mění se však její svítivost nejčastěji v důsledku rotace hvězdy se skvrnami na povrchu nebo oběhu složek dvojhvězdy kolem společného těžiště.
- ❖ **fyzické** (anglicky *intrinsic*) - skutečné proměnné hvězdy; reálně se mění jejich zářivý výkon v daném spektrálním oboru.

lokalizace zdroje změn:

- v okolí hvězdy,
- v povrchových vrstvách hvězdy (nejčastěji - různé projevy hvězdné aktivity),
- v podpovrchových vrstvách (pulzace všeho druhu)
- v jádru hvězdy - ohnisko vzplanutí supernov

vyhraněné typy

kombinované typy – „+“ (logické „a“ pro koexistenci dvou typů),

“|” „ (logické "nebo" pro možné klasifikace téhož objektu)

celkem přes 100 typů proměnnosti (detaily viz GCVS, VSX)

Type	GCVS			VSX		
eruptive	4 781	606	0	6 005	1 098	12
pulsating	23 048	5 120	0	78 970	13 254	6 784
rotating	1 434	468	0	10 521	659	148
cataclysmic	846	221	0	2 406	486	23
eclipsing	7 616	748	0	44 083	1 621	3 123
X-ray sources	157	8	0	103	8	2
unclear, others	757	280	0	54 335	3 591	4 142
suma of stars	45 835			209 285		

Stav 2012

Stav 2019/2021

Zákrytové	589 535 / 970 834
Pulsující	489 360 / 657 136
Rotující	94 571 / 232 035
Kataklyzmické	9 727 / 13 640
Rtg. zdroje	184 / 202
Supernovy	795 / 891

GAIA – řádově miliony EBs

LSST statisíce SNs

Pár poznámek o Brnu a proměnných hvězdách

univerzitní centrum: Josef Mikuláš Mohr, Luboš Perek

60cm dalekohled 1954

Vladimír Vanýsek, Jiří Grygar, Zdeněk Kvíz nebo Luboš Kohoutek.

současnost – ÚTFA PŘF MU, Zdeněk Mikulášek

oblasti – CP hvězdy, zákrytové dvojhvězdy, pulsující RR Lyrae,
proměnné hvězdy v otevřených hvězdokupách

konference, možnosti, spolupráce

hvězdárna: Oto Obůrka – HaP MK, Sekce ČAS (Jindřich Šilhán, Zdeněk Pokorný, Zdeněk Mikulášek, Miloslav Zejda)

